

1. Matthias Gerung, widok Krosna, 1537, farby wodne i kryjące na papierze, 295 × 410 mm. Za: [Reisealbum des Pfalzgrafen Ottheinrich], 1536/37, rkps, Universitätsbibliothek w Würzburgu, Handschriftenabteilung, sygn. Delin. VI, Taf. R22/A44. Fot. z archiwum UBW HA

Koźle czy Krosno?

Reidentyfikacja weduty *Krosł* z cyklu obrazów z podróży palatyna Ottheinricha

Zygmunt Łuniewicz

Politechnika Wrocławska

Odkrycie w 1991 r. zbioru wedut¹, powiązanych następnie z podróżą palatyna reńskiego Ottona Henryka Wittelsbacha, było szczególnym wydarzeniem w historii badań architektury Śląska. W dużej mierze chodziło bowiem o bardzo wczesne wizerunki miast, dla których dotąd dysponowano jedynie o wiele późniejszą ikonografią. Badania odkrytego zbioru przeprowadził zespół naukowców pod przewodnictwem dr Angeliki Marsch, znawczynie ikonografii Europy Środkowej. W toku prac ustalono szeroki kontekst powstania obrazów, przybliżony czas ich sporządzenia, mecenasa oraz twórcę – Mathiasa Gerunga². Zidentyfikowano także miasta widoczne na poszczególnych wedutach i opisano najważniejsze budowle. W odniesieniu do ośrodków z obszaru Śląska przeważająca większość owych identyfikacji została przyjęta w środowisku naukowym bez sprzeciwu, nie zabrakło jednak pozycji budzących wątpliwości³. Do nich także należy zaliczyć wedutę zatytułowaną *Krosł*, a określoną jako przedstawienie Koźla. Wizerunek ten – co nie zostało dotychczas podniesione w literaturze – przez podobieństwo zarówno nazwy, jak i topografii terenu wydał się autorowi zbliżony do Krosna Odrzańskiego. Silne przekształcenie obu miast: Koźla i Krosna, zniszczenie przeważającej części zabudowy historycznej, a także zmiana przebiegu cieków wodnych zadecydowały o konieczności przeprowadzenia dokładnych badań w celu zweryfikowania wysuniętego przypuszczenia.

Opis obrazu

Weduta *Krosł* [fig. 1] stanowi część liczącego 50 obrazów cyklu. Obecnie, ze względu na prace konserwatorskie, poszczególne widoki zostały rozłączone, jednakże warto zauważyć, że od XVII w. pozostawały wspólnie oprawione⁴. Nadana wówczas kolejność i numeracja nie tworzyły ustalonego porządku, co może świadczyć o tym, że geneza

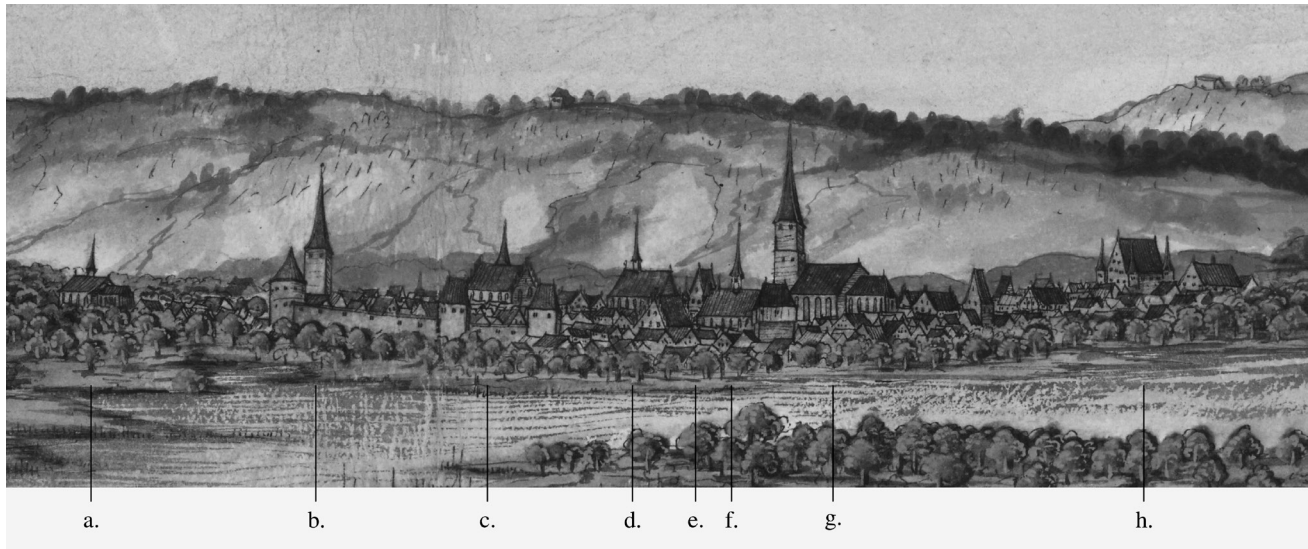

¹ [Reisealbum des Pfalzgrafen Ottheinrich], 1536/1537, rkps, Universitätsbibliothek Würzburg, Handschriftenabteilung (dalej: UBW HA), sygn. Delin. VI.

² Rezultat badań opublikowano w formie faksymile z komentarzem: *Die Reisebilder Pfalzgraf Ottheinrichs aus den Jahren 1536/37, von seinem Ritt von Neuburg a.d. Donau über Prag nach Krakau und zurück über Breslau, Berlin, Wittenberg und Leipzig nach Neuburg*, t. 1: Kommentarband, t. 2: Faksimileband, Hrsg. A. Marsch, J. Biller, F.-D. Jacob, Weissenhorn 2001; a także jako: *Reise durch Europas Mitte. Die Reisebilder Pfalzgraf Ottheinrichs aus den Jahren 1536/37 = Podróż przez centrum Europy. Obrazy z podróży palatyna Ottenricha z lat 1536-37 = Cesta strědem Evropy. Obrazy z cesty falckraběte Ottheinricha z let 1536/37* [kat. wystawy], red. T. Schulz, M. Marx, op. nauk. A. Marsch, Potsdam 2003.

³ Okazały budynek widoczny po prawej stronie weduty zatytułowanej *Dost* (Toszek) został uznany przez zespół badaczy za zamek w Balicach. Odmianą propozycję wysunął P. Siemko (*Najstarsza panorama Toszka*, „Rocznik Muzeum w Gliwicach” t. 23 [2011], <http://muzeum.gliwice.pl/pl/nasza-ksiegarnia/produkt/e-book-rocznik-xxiii> [data dostępu: 1.10.2020]), jako pierwotny wskazując zamek w Świerklańcu.

⁴ Zob. *Reise durch...*, s. IX.

2. Fragment fig. 1, kadr z widokiem miasta, z zaznaczeniem analizowanych dominant zabudowy

⁵ Zob. *ibidem*, s. XIV. Obecnie numeracja ta pozostaje w przeważającej części nieczytelna.

powstania wedut była już wtedy zapomniana. Pierwotna numeracja akwarelowych prac została zaś wtórnie zamalowana przy użyciu farb kryjących⁵. Obraz przedstawia rozległą panoramę doliny rzecznej, obserwowanej z wysokiej skarpy, poprzecznie opadającej ku wodzie. Trudno jednoznacznie określić kierunek jej przepływu, a nurt można interpretować zarówno jako splot meandrów i starorzeczy, jak i jako wezbranie wody. Bliżej lewej krawędzi przedstawiono ograniczoną szpalerami drzew drogę (rodzaj grobli?), a otoczone murami miasto zajmuje dalszy plan kompozycji. Część zabudowy, wraz z obiektem przypominającym kościół, znalazła się na zewnątrz umocnień, na lewo od miasta. Ze względu na niejednoznaczny charakter przedstawienia, małą skalę i brak cech charakterystycznych, dominant konieczne będzie robocze rozróżnienie widocznych na obrazie obiektów [fig. 2]. Patrząc od lewej, na przedmieściu dostrzec można budowlę z sygnaturką (a), dalej, w linii murów miejskich, wznosi się wysoka, czworoboczna wieża z ostrosłupowym dachem (b). Następnie po prawej widać trzy budowle z sygnaturkami (c, d, f), a nieco w głębi zapewne niewysoką wieżę nakrytą kalenicowym dachem i narożnymi wieżyczkami (e). Grupę w centrum przedstawienia flankuje kościół z wysoką dzwonnicą (g). Całość zabudowań zamyka z prawej duży obiekt z wysokim dachem o dwóch szczytach z czterema wieżyczkami w narożnikach – prawdopodobnie zamek (h). Wyraźnie widoczny jest również pierścień fortyfikacji z odcinkami muru kurtynowego, przerywanego kwadratowymi i okrągłymi basztami. Za miastem wznoszą się wysokie pagórki, a na tle nieba umieszczono czarną banderolę ze złotym, majuskułowym napisem „KROSL”.

Krosl jako Koźle

Badając wedutę, Marsch określiła ją jako przedstawienie Koźła⁶. Wskazała, że rysownik uwiecznił miasto z przeciwległego, prawego brzegu Odry. Obsadzoną aleją drogę zidentyfikowała jako znany już z tekstu urbarza z 1532 r. most. Równocześnie zauważyła niewielkie podobieństwo przedstawienia wobec rzeczywistego wyglądu miasta. Wskazała, że zarówno położenie, jak i forma budowli z czterema wieżyczkami (h) nie odpowiada kształtom kozielskiego zamku. Jeszcze więcej różnic odnotowała, porównując widoczny w centrum kościół (g) z kozielską faramą św. Zygmunta, która dopiero w 1562 r. otrzymała wieżę. Pozostałe budowle wewnątrz murów (c–f) pozostały nierozpoznane, choć jedna z nich miałaby przedstawiać ratusz, istniejący na rynku zapewne od średniowiecza. Z większym realizmem rysownik miał oddać baszty pierścienia murów, wśród których badaczka dostrzegła znaną z późniejszego widoku Friedricha Bernharda Wenera wysoką wieżę bramną Golke/Golske (b). Wreszcie: widoczny po lewej stronie, poza fortyfikacjami budynek (a) opisany został jako klasztor Minorytów, położony pierwotnie pomiędzy murami a Odrą. W podsumowaniu Marsch zauważyła niezgodność przedstawionego krajobrazu z topografią okolic Koźła, stwierdziła też niewielką wierność widoku miasta. Za najbardziej wartościowy – z naukowego punktu widzenia – element weduty uznała wizerunek przeprawy przez Odrę, poprzedzającej budowę mostu znanego z późniejszych źródeł.

W skromnym zasobie polskiej literatury dotyczącej Koźła problem omawianej panoramy był poruszany jedynie w minimalnym stopniu. Andrzej Legendziewicz w artykule opisującym wyniki badań architektonicznych zamku kozielskiego z pewną ostrożnością potwierdził zgodność wyobrażenia budowli na weducie z wynikami prac archeologicznych⁷. Zajął tym samym przeciwne stanowisko względem Marsch, która taki pogląd odrzuciła. Nieco szerszą analizę weduty przedstawił w swojej pracy doktorskiej Arkadiusz Przybyłok, skupiając się na obwarowaniach miasta⁸. Badacz ten wspominał o wątpliwościach dotyczących identyfikacji panoramy i o podobieństwie brzmienia „Krosl” do Krosna⁹, jednakże zaznaczył, że topografia tego miasta nie zgadza się z omawianą panoramą, podobnie jak liczba widocznych wież kościelnych¹⁰. Pomimo tych zastrzeżeń, ostatecznie potwierdził podobieństwo weduty *Krosl* do Koźła. Próbę dopasowania poszczególnych budowli z obrazu podjął także Romuald Żabicki¹¹. Tym samym należy uznać, że pomimo zastrzeżeń samej Marsch panorama *Krosl* została włączona w zasób ikonografii Koźła.

Wobec mało zaawansowanego stanu badań do należytego wyjaśnienia problemu identyfikacji weduty niezbędne będzie ustalenie obrazu obu miast w pierwszej połowie XVI w., tym bardziej że topografia i zabudowa w tym czasie mogły nawet wyraźnie odbiegać od form zapisanych w późniejszej ikonografii. Zamierzenie to napotyka jednak na istotne przeciwności. Rzekomy najstarszy znany plan

⁶ *Die Reisebilder...*, s. 225–228.

⁷ A. Legendziewicz, *Dwie Wieże – zamek książęcy w Koźlu od 2. połowy XIII do początków XX wieku*, [w:] *Wielkie mury – Zamki w Polsce za Kazimierza Wielkiego*, red. A. Bocheńska, P. Mrozowski, Warszawa 2019, s. 256, 263.

⁸ A. Przybyłok, *Mury miejskie na górnym Śląsku w późnym średniowieczu*, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. L. Kajzera, Uniwersytet Łódzki 2014.

⁹ Opierając się na opiniach bliżej nieokreślonych badaczy.

¹⁰ A. Przybyłok, *op. cit.*, przyp. 1168, s. 247. Autor pracy nie sprzecyzował jednak, na jakiej podstawie wyciąga ten wniosek.

¹¹ R. Żabicki, *Z kart znanej i nieznannej historii miasta Koźła*, Kędzierzyn-Koźle 2006, s. 64–66. Analizę tego badacza cechuje jednak szereg niekonsekwencji. Pominął on obecność trzech – przypominających kościoły – budowli wewnątrz murów, a także, z powodu nakładania się planów, uznał hurdylicę baszty murów miejskich za kaplicę przy kościele parafialnym.

3. Koźle, próba rekonstrukcji topografii z początków XVI w.: a) zamek; b) kościół parafialny św. Zygmunta, c) ratusz; d) klasztor Minorytów z kościołem św. Barbary; e) Brama Głogówecka; f) Brama Odrzańska; g) Brama Raciborska; h) szpital z kościołem św. Mikołaja; i) młyn; j) jaz na Odrze; k) domniemany punkt, z którego wykonano panoramę. Źródło: opracowanie własne

¹² Anonimowy plan ze zbiorów Österreichische Staatsarchiv (dalej: OA) w Wiedniu, sygn. AT-OeStA/KA KPS KS G I c.

¹³ Reprodukowany bez podania źródła w: H. Alexander, *Friedrich der Grosse und Cosel*, Berlin 1936, s. 17, i w późniejszych opracowaniach: R. Pacułt, Z. Zarzycka, *Twierdza Kozielska i jej komendanci*, Kędzierzyn-Koźle 1997, ryc. 18, s. 55; *Kędzierzyn-Koźle. Monografia miasta*, red. E. Nycz, S. Senft, Opole 2001, s. 319.

¹⁴ Reinterpretacja datowania za: G. Podruczny, *Król i jego twierdze. Fryderyk Wielki i pruskie fortyfikacje stałe w latach 1740–1786*, Oświęcim 2013, s. 132–133.

¹⁵ Na widoku klasztor Minorytów znajduje się już wewnątrz zabudowań, co wskazuje, że średniowieczny obiekt, burzony od kwietnia 1744, w momencie wykonywania wedyty już nie istniał, a budowy twierdzy jeszcze nie rozpoczęto. Zob. J. Gröger, *Z historii klasztoru franciszkanów minorytów w Koźlu (Górny Śląsk)*, Opole 2012, s. 58.

¹⁶ F. B. Werner, *Silesia in Compendio seu Topographia das ist Praesentatio und Beschreibung des Herzogthums Schlesiens [...]*, cz. 1, rkps, Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego (dalej: BUWr), Oddział Rękopisów, sygn. IV F 113 b vol. 1, s. 309, 313; *idem*, *Topographia oder Prodromus Ducatus Silesiae Superioris Das is Praesentatio und Beschreibung der Fürstenthüme Teschen, Neis, Oppeln, Rattibor, Troppau und lægendorf [...]*, cz. 1, rkps, Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlinie (dalej: GSA), sygn. XVII. HA, Rep. 135, Nr. 526–1, s. 110v; *idem*, *Scenographia urbium Silesiae*, Nürnberg 1737–1752, BUWr, Oddział Starych Druków, sygn. 595029, tabl. X.

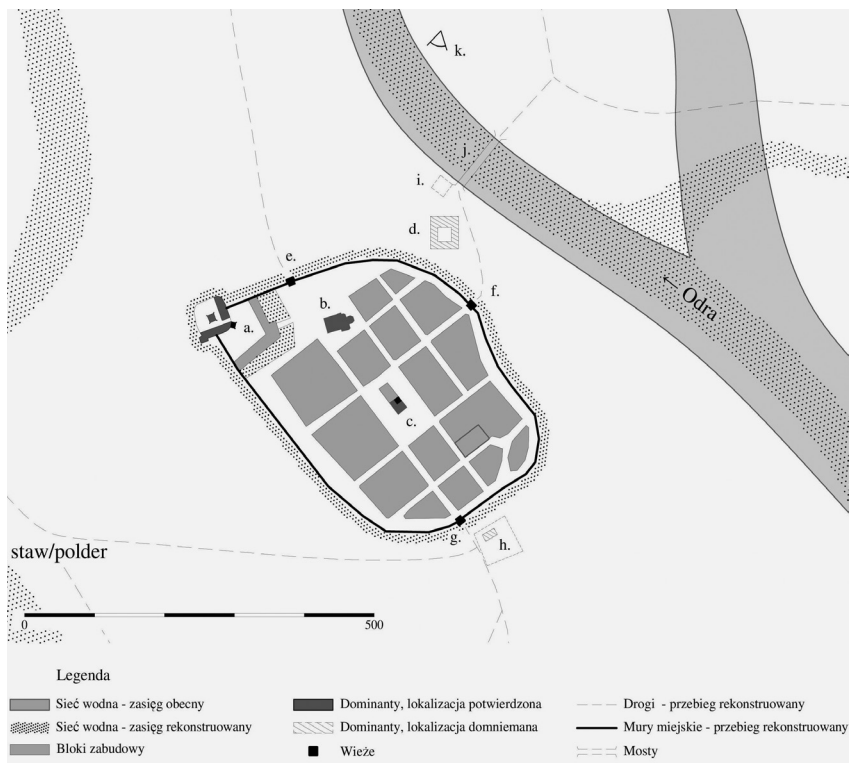
¹⁷ S. Mikovini, *Facies exterior civitatis ac fortalitii Coslensis [...]*, oraz plany *Vestigia Coslae armis [...]* i *Ichnographia fortalitii Coslae [...]*, 1745, OA, sygn. AT-OeStA/KA KPS KS H III e, 164.

¹⁸ Omówienie etapów budowy twierdzy w: G. Podruczny, *op. cit.*, s. 132–143, 200–205; tam źródła kartograficzne.

¹⁹ Zob. mapę na Geoportalu: <https://mapy.geoportal.gov.pl> (data dostępu: 18.10.2020).

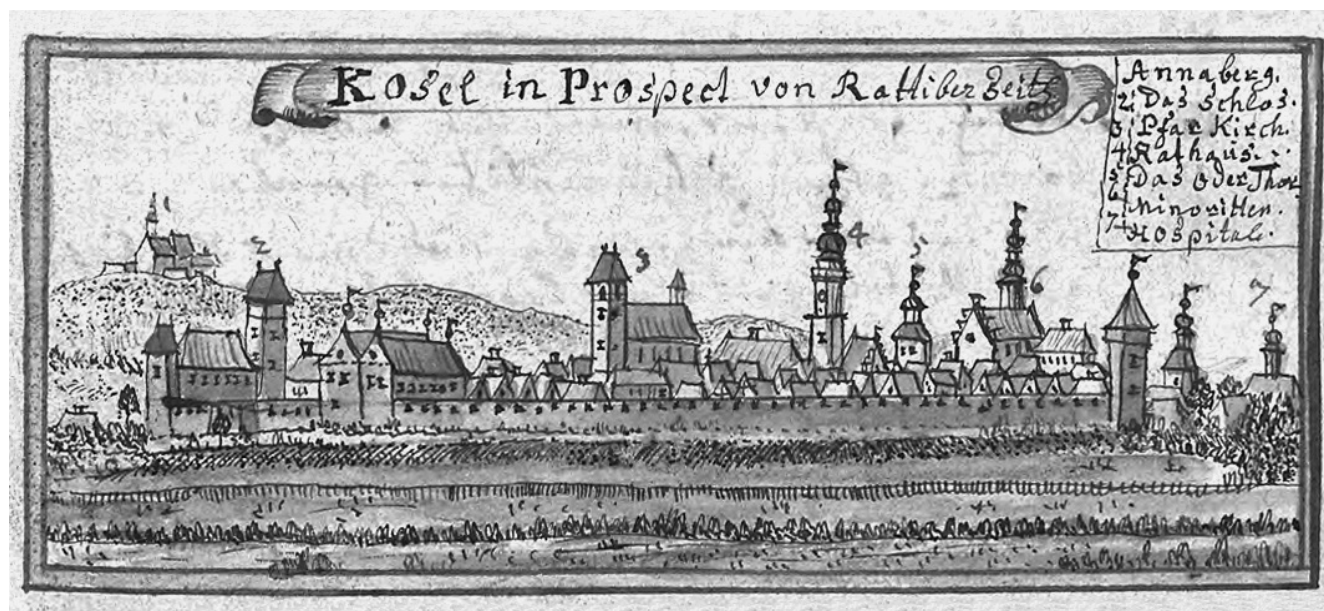
²⁰ Zob. G. Podruczny, *op. cit.*, s. 133.

²¹ Zob. A. Przybyłok, *op. cit.*, s. 249.

Koźla¹² – omawiany w starszej literaturze jako plan fortyfikacji austriackich z końca XVII lub początku XVIII w.¹³ – okazał się w istocie niedokładnym przedstawieniem pruskiej twierdzy wykonanym w 1769 roku¹⁴. Tym samym za najwcześniejsze źródło ikonograficzne należy uważać warianty dwóch widoków miasta wykonane być może w 1744 r.¹⁵ przez Wernera¹⁶ [fig. 4]. Niewiele później, w 1745 r., powstały dwa plany i wedyta autorstwa Samuela Mikovini¹⁷, charakteryzujące się niezwykle dużą precyzją wykonania. W przeciwieństwie do skromnego zasobu ikonografii sprzed połowy w., w archiwach zachował się bogaty zbiór planów późniejszych, sporządzonych w związku z budową twierdzy w drugiej połowie XVIII i na początku XIX wieku¹⁸. Na jego podstawie zaobserwować można przekształcenia twierdzy oraz – co szczególnie ważne – otaczającego ją terenu wraz z przebiegiem rzeki, starorzeczy i fos. Pomimo daleko idących zmian w sieci hydrologicznej ślady meandrów Odry pozostają częściowo czytelne do dziś dzięki udostępnionym mapom lidarowym¹⁹. Opierając się na wymienionych źródłach w połączeniu z danymi historycznymi poszczególnych obiektów, można podjąć próbę szkieletowej rekonstrukcji topografii i zabudowy miasta w okresie nowożytnym [fig. 3].

Pomimo rozbiórki pierścienia murów i budowy twierdzy zasadniczy średniowieczny układ urbanistyczny Koźla nie uległ zmianie. Rekonstrukcja przebiegu usuniętych pomiędzy 1745 a 1750 r.²⁰ murów miejskich możliwa jest – wobec całkowitego demontażu części

4. Friedrich Bernhard Werner, panorama Koźla od strony Raciborza. Za: F. B. Werner, *Silesia in Compendio seu Topographia das ist Praesentatio und Beschreibung des Herzogthums Schlesiens [...] Pars I*, rkps, BUWr OR, sygn. IV F 113 b vol. 1, s. 313

nadziejnej i braku badań archeologicznych – jedynie w ogólnym zarysie²¹. Mury te przebite były bramami, spośród których dwie lub nawet trzy istniały jeszcze w połowie XVIII w.²², urbarz z 1532 r. wspomina zaś o czwartej²³. Położenie najważniejszych dominant: kościoła i zamku, nie zmieniło się, natomiast bryła średniowiecznego ratusza istniała jeszcze do ostatniej wojny. Odmienne kształtowały się losy klasztoru Minorytów, wzniesionego na podarowanym w 1431 r. terenie między rzeką a murami miasta²⁴. Po wielokrotnych zniszczeniach obiekt ten rozebrano w 1744 r. i wybudowano na nowo już wewnątrz miejskich fortyfikacji, gdzie istnieje on do dziś²⁵. Położenie średniowiecznego klasztoru nie zostało dotychczas precyzyjnie określone²⁶. Augustin Weltzel zanotował, że teren pod fundację znajdował się pomiędzy murami miejskimi a Odrą, od młyna, ponad drogą mostową, aż po młynówkę, zwaną „Rybakami”²⁷. Warto zauważyć, że wspomniany most przeprowadzono – jak sugerują XVIII-wieczne mapy – wierzchem piętrzącego wodę jazu. Tym samym należy się spodziewać, że tereny klasztorne leżały na północ od Bramy Odrzańskiej, wspomniana młynówka pełniła zaś równocześnie funkcję fosy²⁸.

Oprócz klasztoru Minorytów poza murami miejskimi wybudowano jeszcze kościół szpitalny pw. św. Mikołaja. Z zapisów dotyczących czynszów przekazanych na rzecz szpitala można wnosić, że kościół ów istniał od początku XV w., podczas wojny 30-letniej jego

²² Brama Odrzańska i Brama Raciborska zostały oznaczone na planie Mikovinięgo, trzecia zaś brama pojawia się pod nazwami Glogl. Thor i Goltsche Thor na rysunkach Wenera. Wiązać ją można ze szlakiem w kierunku Głogówka, przebiegającym początkowo od zamku ku północnemu zachodowi, a następnie skręcającemu na zachód.

²³ Zob. J. Rajman, *Dzieje Koźla na tle okolicznych osad w okresie średniowiecza*, [w:] *Kędzierzyn-Koźle...*, s. 28; tam dalsza literatura.

²⁴ Zob. J. Gröger, *op. cit.*, s. 31.

²⁵ Zob. A. Weltzel, *Geschichte der Stadt, Herrschaft und ehemaligen Festung Cosel*, Cosel 1888, s. 515-516.

²⁶ Bliski był J. Gröger (*Kirchen, Klöster und Kapellen in der Stadt und ehemaligen Festung Cosel. Eine historische Studie*, Görlitz 2004, s. 19; *idem*, *Z historii...*, s. 111-112), który analizując niedokładną mapę z 1769 r., mylnie uznał oznaczony krzyżem i literą „m” budynek nad rzeką za klasztor Minorytów. W istocie jest to bawim młyn (*Mühle*) z kołami wysuniętymi w głąb nurtu rzeki; zgodnie z planami częściowo zniszczony jaz wówczas nie funkcjonował.

²⁷ Zob. A. Weltzel, *op. cit.*, s. 449: „einen Platz, der zwischen der Stadtmauer und der Oder lag und zwar von der Mühle anfangend über den Brückenweg hinaus bis zum Mühlgraben »Fischerei« gennant [...]”.

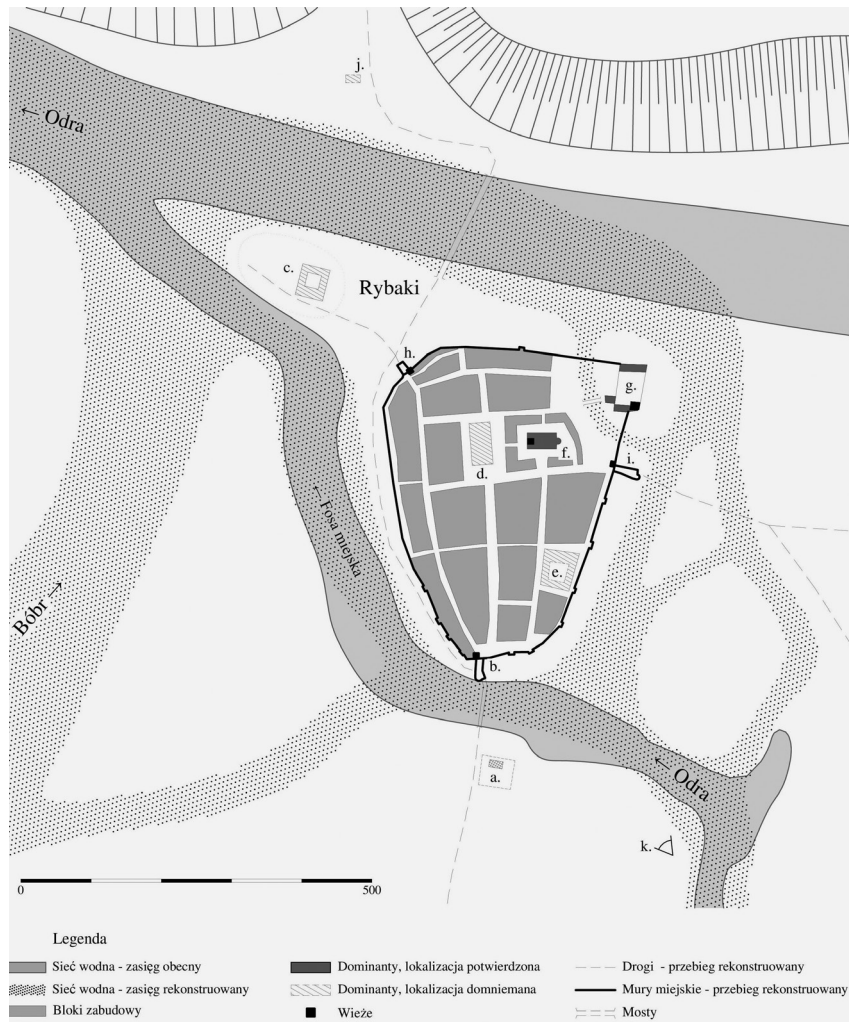
²⁸ Młyn, jako urządzenie wykorzystujące energię spiętrzonej wody, powinien znajdować się poniżej jazu, czyli po stronie północnej. Tam również sytuowano młyny znane z późniejszych map.

²⁹ Zob. J. Gröger, *Kirchen, Klöster...*, s. 64–66.

³⁰ Historię ratusza można rekonstruować na podstawie rozproszonych wzmianek. Zob. A. Weltzel, *op. cit.*, s. 193, 274, 318, 324–325, 358, 668, 771–778.

³¹ *Schlesisches Städtebuch*, Hrsg. H. Stoob [et al.], Stuttgart 1995, s. 66.

³² Zob. A. Weltzel, *op. cit.*, s. 193. W spisie spalonych w 1642 r. domów wspomniano te położone pod wieżą ratuszową: „unterm abgebranten Rath=haus und Rathsthurm”.

5. Krosno, próba rekonstrukcji topografii z początków XVI w.: a) szpital i kościół św. Jerzego; b) Brama Głogowska; c) klasztor Franciszkanów na Rybakach; d) ratusz; e) klasztor Dominikanów; f) kościół Mariacki; g) zamek; h) Brama Odrzańska; i) Brama Kamienna; j) kościół św. Andrzeja

zabudowania zostały zaś poważnie uszkodzone²⁹. Zlokalizowany był na przedmieściu, na wschód od Bramy Raciborskiej, został rozebrany w trakcie wznoszenia twierdzy.

Próba rekonstrukcji przemian ratusza znanego z ikonografii, ze względu na szczupłość źródeł oraz całkowite zniszczenie w trakcie ostatniej wojny, napotyka na poważne trudności³⁰. Budowla istniała zapewne już od 1329 roku³¹. Forma wieży, złożonej z czworobocznej części dolnej, nadmurowanej wyżej o partie oktagonalne, powstać mogła zarówno w średniowieczu, jak i we wczesnej nowożytności, kształtem zaś przypomina pokrewne jej obiekty z Głubczyc, Głogówka i Strzelec Opolskich. Zapewne w 1642 r. wieża uległa zniszczeniu w pożarze miasta³². Naprawiony w bliżej nieznanym okresie ratusz spłonął w wyniku bombardowania w 1739 i ponownie w 1745 roku.

Odbudowano go wraz z hełmem do 1750, jednakże i to zwieńczenie przetrwało jedynie do pożaru w 1861 roku. Zapewne dopiero po ostatniej z wymienionych katastrof ratusz uzyskał znany z fotografii wygląd. Z pewną ostrożnością można przypuszczać, że podobnie jak w innych miastach regionu, także w Koźlu w okresie wczesnonowożytnym znajdowała się siedziba władz miejskich z wieżą, choć jej kształt, w świetle obecnych źródeł, nie jest możliwy do odtworzenia.

W przeciwieństwie do ratusza, precyzyjnie datowana okazuje się dzwonnica kościoła parafialnego. Jeszcze do 1570 r. kościół w Koźlu pozostawał bowiem bezwieżowy, a dzisiejszą dzwonnice zbudowano dopiero z fundacji Johana von Oppersdorfa³³. Wzniesiono ją po południowej stronie korpusu nawowego, licując z fasadą zachodnią.

Ostatnią z kozielskich dominant jest zamek, położony w zachodnim narożniku miasta. Zachowany w postaci silnie przekształconych relikwów i murów przyziemia, utracił charakterystyczne cechy swojej bryły. Obiekt widoczny na wykonanym od południowego zachodu rysunku Wernera³⁴ posiada dwie wieże: niższą, sprzężoną z murem miejskim, oraz wyższą, położoną w głębi, obie połączone ze skrzydłem mieszkalnym. Czas powstania obu można przybliżyć, opierając się na badaniach architektonicznych³⁵. Niższa wieża to zapewne tzw. bastion wzniesiony 1578 r., natomiast wyższą z budowli utożsamiać można z wieżą bramną, wymurowaną w dolnych partiach prawdopodobnie w końcu XIV w. i poświadczoną jako wysoka w tekście urbarza z 1578 roku³⁶.

Na obu panoramach Wernera klasztor Minorytów widoczny jest w obecnym położeniu, wewnątrz murów miejskich, natomiast pewną zagadkę stanowi jego nieobecność na późniejszym planie i widoku Mikoviniego. Niezgodność tę można wyjaśnić jedynie skłonnością Wernera do zamieszczania znajdujących się w budowie obiektów jako już ukończonych. Tym samym różnice w wyglądzie naszkicowanego z wieżyczką i schodkowymi szczytami kościoła w stosunku do rzeczywistej budowli stanowiłyby rezultat fantazji rysownika. Klasztor, poświęcony dopiero w 1751 r., mógł pozostawać niewidoczny lub też Mikovini pominął go jako mało istotny w krajobrazie, podobnie jak pozostali twórcy późniejszych panoram Koźla³⁷.

W tym miejscu warto również zauważyć inny mankament owych wedut. Podczas gdy sekwencja budowli umieszczonych w przedstawieniu od południowego zachodu (od strony Raciborza)³⁸ [fig. 4] odpowiada rzeczywistemu rozmieszczeniu obiektów w terenie, drugi z widoków, północny lub północno-wschodni (od Krapkowic)³⁹, ukazuje dominanty w niemożliwym do uzyskania układzie. Nie istnieje bowiem taki punkt obserwacyjny, w którym pomiędzy klasztorem Minorytów a ratuszem ujrzeć można kościół parafialny i zamek. Panorama od strony Krapkowic nie powstała zatem z natury, ale skonstruowano ją, opierając się na szkicach pojedynczych obiektów. Pozwala to wytłumaczyć szereg błędów, jak zmianę wieży Bramy Odrzańskiej w dzwonnice klasztoru Minorytów.

³³ Zob. A. Weltzel, *op. cit.*, s. 431; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 7: *Województwo opolskie*, red. T. Chrzanowski, M. Kornecki, z. 5: *Powiat kozielski*, inw. K. Dzużyńska, T. Żurkowska, Warszawa 1965, s. 23; J. Gröger, *Kirchen, Klöster...*, s. 19; *idem*, *Z historii...*, s. 111-112.

³⁴ F. B. Werner, *op. cit.*, s. 313.

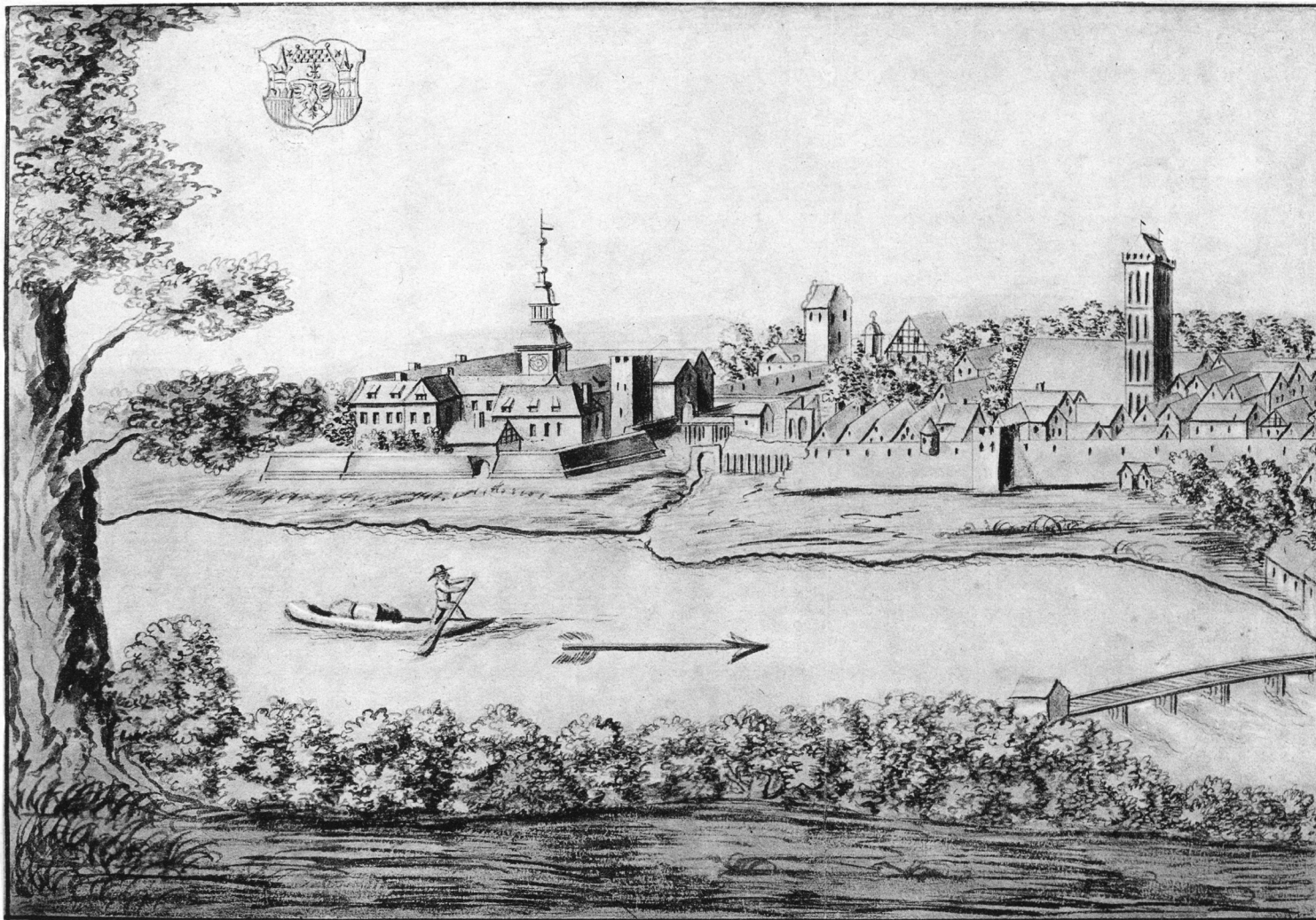
³⁵ A. Legendziewicz, *op. cit.*, s. 262-263.

³⁶ Zob. *Das Urbar der Herrschaft Cosel 1578. Der Anteil von Stadt und Schloss Cosel und das Hufenregister der Kammergüter*, Hrsg. S. Guzy, Herne 2010, s. 113: „auf der einen egkhen, gegen der statt, ist ein turm ann die anderen zimmer gesecht, auf der andern egkhen ist ain khleine pasteyn (Bastei) mit zwaien schieß löchern zu streytt“.

³⁷ Zob. W. von Kobell, *Oblężenie Koźla*, ol. pl., 1808, Nowa Pinakoteka w Monachium, nr inw. 3822; widok Koźla z: Ch. F. Fischer, C. F. Stuckart, *Zeitgeschichte der Städte Schlesiens, mit Abbildungen*, Schweidnitz 1819, BUWr, Kolekcja Śląsko-łużycka, sygn. GSL 14364 II.

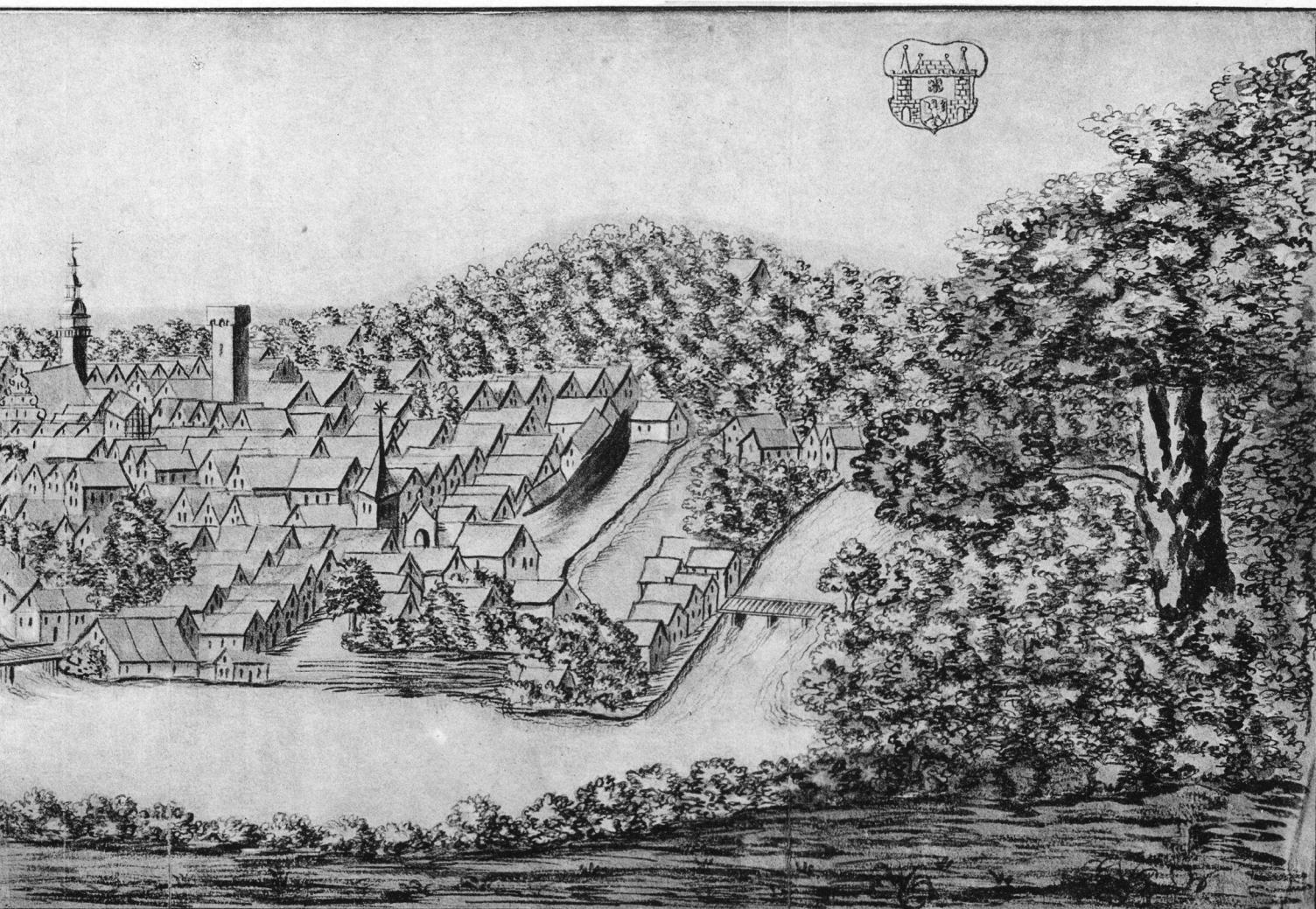
³⁸ F. B. Werner, *op. cit.*, s. 313.

³⁹ *Ibidem*, s. 309.

6. Daniel Petzold, widok Krosna Od-
rzańskiego od północy. Za: H. Meisner,
*Ansichten markischer und pommer-
scher Städte aus den Jahren 1710-
1715. Nach den Originalzeichnungen
Daniel Petzolds im Auftrage der Koni-
glichen Bibliothek herausgegeben von
Heimrich Meisner, Berlin 1913, Woje-
wódzka i Miejska Biblioteka Publiczna
im. Z. Herberta w Gorzowie Wielkopól-
skim, sygn. IGG625, fig. 35*

Jak w świetle zgromadzonego materiału ocenić można podobieństwo uzyskanego obrazu wczesnonowożytnego Koźła względem miasta „KROSL”? Pewne ogólne elementy układu zabudowy na obrazie, jak kościół poza murami (a), duży kościół parafialny z wieżą (g) i zamek (h), przywodzą na myśl Koźle. Jednakże przy dokładnych oględzinach niemal wszystkie elementy weduty świadczą przeciwko tej identyfikacji. Leżący poza murami miasta kościół (a) nie odpowiada hipotetycznemu usytuowaniu klasztoru Minorytów, połączyć go można raczej ze szpitalnym kościołem św. Mikołaja. Wysoka wieża (b) związana byłaby zatem nie z Bramą Golske, jak zaproponowała Marsch, ale z Bramą Raciborską. Spośród trzech budowli z sygnaturkami widocznych wewnątrz murów (c, d, f) jedną można odnieść do średniowiecznego ratusza, lecz pozostałe dwie wciąż są niezidentyfikowane. Pośród innych wedut cyklu zdarzają się przeoczenia, nie dochodzi natomiast do powielenia dominant, co budzi jeszcze większe wątpliwości wobec nieobecności klasztoru Minorytów, który powinien znajdować się

w najmocniej eksponowanym miejscu całego widoku, na wprost obserwatora. Górzący nad miastem kościół parafialny (g) nie tylko stoi odwrotnie niż kozielska świątynia, ale przede wszystkim posiada wysoką wieżę, podczas gdy jego domniemany odpowiednik aż do 1570 r., a zatem jeszcze przeszło trzy dekady od wykonania weduty, pozostawał budowlą bezwieżową. Wreszcie – zamiast smukłej wieży, górującej nad skrzydłami zamku w Koźlu, na weducie dostrzec można niski obiekt zamkowy o czterech narożnych wieżyczkach (h). Nie zgadzają się także elementy krajobrazu. O ile na przedstawieniu widać dolinę otoczoną przez wysoczyzny, o tyle w Koźlu formację taką zaobserwować da się jedynie, zbliżając się od południa, natomiast przeciwległa strona pozostaje płaska. Wreszcie: za nieprawdopodobne trzeba uznać przegrodzenie nurtu Odry porośniętą drzewami groblą, której istnienie na opisywanej panoramie postulowała Marsch⁴⁰. Wyliczone rozbieżności są tak doniosłe, że na ich podstawie należy z przekonaniem zakwestionować identyfikację weduty „KROSL” jako wizerunku Koźla.

⁴⁰ Istnienie takiej konstrukcji stoi w sprzeczności nie tylko z późniejszymi mapami i obecną rzeźbą terenu, ale również z technologicznymi możliwościami epoki. Jako punkt odniesienia przyjęto zakres antropogenicznych zmian wrocławskiego koryta Odry w okresie średniowiecza. Zob. **R. Leonhard**, *Die Entwicklung der Stromlage der Oder bei Breslau*, [w:] *Festgabe für den XIII. Deutsche Geographentag*, Breslau 1901.

⁴¹ Crossen, *Die Stadt*, Staatsbibliothek Berlin – Preußischer Kulturbesitz (dalej: SBB PK), sygn. 22171; [b.t.], SBB PK, sygn. X 22172. Za wskazanie tej ikonografii, interpretację oraz udzielenie informacji na temat okoliczności jej powstania autor pragnie serdecznie podziękować prof. Grzegorzowi Podrucznemu. Omówienie planów: G. Podruczny, M. Wichrowski, *Kostrzyn i jego satelity. Brandenburskie fortyfikacje stałe w dorzeczu środkowej Odry od wojny 30-letniej po wojny śląskie*, [w:] *Dziennik jeńca i inne szkice. Twierdza Kostrzyn w przeszłości*, red. B. Mykietów, Kostrzyn – Zielona Góra 2006, s. 28–29.

⁴² Poza pojedynczymi obiektami, jak zamek, niektóre wieże i przyczółek mostu na Odrze.

⁴³ *Stadt Crossen 1649*, SBB PK 22170. Interpretacja za: G. Podruczny, M. Wichrowski, *op. cit.*, s. 29.

⁴⁴ Zob. R. Schmidt, *Altmeister der Kunst im Kreise Crossen*, „Crossenen Kreislander” 1930, s. 101.

⁴⁵ Wykonany zapewne przed 1705 r., nie zaś, jak wcześniej uważano, w 1710–1715; zob. B. Halicka, *Krosno Odrzańskie / Crossen an der Oder 1005–2005. Wspólne dziedzictwo kultury / Das gemeinsame Kulturerbe*, Skórzyn 2005, s. 81.

⁴⁶ Zob. H. Meisner, *Ansichten markischer und pommerscher Städte aus den Jahren 1710–1715. Nach den Originalzeichnungen Daniel Petzolds im Auftrage der Königlichen Bibliothek*, Berlin 1913, fig. 35.

⁴⁷ Układ zamku i kościoła na przedmieściu pozwala przyjąć skarpe po północnej, nie zaś południowej stronie miasta jako miejsce, z którego Petzold wykonał widok. Zob. R. Skrycki, *Widoki miast brandenburskich Daniela Petzolda. Przyczynek do dziejów ikonografii nowomarchijskiej w okresie nowożytnym*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny” t. 14 (2007), s. 147.

⁴⁸ *Die Kunstdenkmäler der Provinz Brandenburg*, t. 6, cz. 6: *Die Kunstdenkmäler des Kreises Crossen*, bearb. W. Jung [et al.], Berlin 1921, fig. 32.

⁴⁹ G. Matthias, *Chronica der Stadt und des ehemaligen Herzogthums Crossen*, Crossen 1853, rozkładany plan pomiędzy s. VIII a 1.

⁵⁰ Zob. *Die Kunstdenkmäler...*, fig. 4.

⁵¹ J. Muszyński, *Krosno Odrzańskie*, [w:] *Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad Środkową Odrą i Dolną Wartą (województwo zielonogórskie)*, t. 2: *Dolny Śląsk, Dolne Łużyce*,

7. Fragment fig. 1: dominanty zabudowy miasta, interpretowanego jako Krosno Odrzańskie. Od lewej: ratusz, kościół i klasztor Dominikanów (z przodu), Brama Odrzańska (w głębi), kościół Mariacki (z prawej)

Krosł jako Krosno Odrzańskie

Podobnie jak w przypadku Koźła, zmiany, jakie zaszły w architekturze i topografii Krosna Odrzańskiego stanowią pewną przeszkodę w odtworzeniu jego wyglądu w czasie powstawania omawianej panoramy. Położone w szerokiej pradolinie miasto do dzisiaj ze wszystkich stron otaczają koryta i starorzecza Odry oraz jej dopływy, Bobru, choć przebieg tych rzek ulegał wielokrotnym zmianom. Przekształcenia objęły również miasto, które w ciągu dziejów odarte zostało nie tylko z większości dominant architektonicznych, ale również z przeważającej części zabudowy mieszkalnej. Pomimo tego, zbliżając się ku Krosnu od południa, można zauważyć podobieństwo jego układu topograficznego względem omawianej weduty „KROSL”.

Zasób ikonografii Krosna Odrzańskiego jest stosunkowo skromny. Najstarsze znane plany powstały ok. 1640 r.⁴¹ i związane są w prowadzonymi przez Brandenburczyków pracami fortyfikacyjnymi miasta, ukazują zatem przede wszystkim obwarowania i fosy, z pominięciem wyglądu zabudowań wewnątrz⁴². Kolejny plan datowany jest na 1649 r. i stanowi najpewniej niezrealizowany projekt fortyfikacji⁴³. Nieco później, ok. 1680 r., powstały dwie niewielkich rozmiarów panoramy autorstwa Doora von Calla⁴⁴, ukazujące miasto z prawego, wysokiego brzegu Odry. Na początku XVIII w.⁴⁵ Krosno narysował Daniel Petzold⁴⁶ [fig. 6], ponownie wybierając ten punkt obserwacyjny⁴⁷. Późniejsze prace ukazują ośrodek po zniszczeniach wielkiego pożaru z 1708 r., pozbawiony części dominant, i z tego względu są nieistot-

ne w kontekście niniejszych rozważań. Warto natomiast uwzględnić plan wykonany ok. 1721 r., na którym zaznaczono niemal kompletny pierścień średniowiecznych murów i wiele szczegółów topograficznych⁴⁸. Zagadnienia historycznej hydrografii i urbanistyki miasta wielokrotnie stawały się przedmiotem domysłów badaczy dziejów Krosna. Analityczne plany rekonstrukcyjne stanu ok. 1400 i 1650 r. dołączono do drukowanej kroniki Gustava Matthiasa⁴⁹, natomiast diagramy z rekonstrukcją dawniejszego układu rzeki pojawiły się w przedwojennym katalogu zabytków⁵⁰, a przede wszystkim w kolejnych artykułach i książce Jana Muszyńskiego⁵¹. Dalszych wskazówek dostarczają opracowania historii urbanistyki miasta⁵², zdjęcia lidarowe oraz mapy geologiczne i geomorfologiczne⁵³.

Krosno usytuowano na wyspie otoczonej ze wszystkich stron starorzeczami Odry i Bobru. Główny nurt przebiegał zapewne wzdłuż północnej i wschodniej flanki miasta. Dopiero w 1595 r. wezbrane wody Odry wyżłobiły obecne koryto po północnej stronie doliny, a dawny kanał uległ stopniowemu zamuleniu, pozostał jednak do dziś czytelny w postaci tzw. Starej Odry⁵⁴. Od dawnego nurtu rzeki oddzielał się dawniej mniejszy. Opływał on wyspę od południowego wschodu, łukiem ku północnemu zachodowi, pełniąc rolę fosy. Otoczone murami miasto ulokowano pośrodku wyspy, poza pierścieniem fortyfikacji znalazły się natomiast dwa przedmieścia: pierwsze na cyplu północno-zachodnim, zwane także Rybakami, drugie zaś od południa, przy Bramie Głogowskiej. Pionową dominantę zespołu miejskiego stanowił kościół Mariacki, powiększony do obecnych rozmiarów w XIV i XV w., a po zniszczeniu w pożarze w 1482 r. odbudowany wraz ze zwieńczeniem wieży w formie iglicy z przezroczem⁵⁵. Hełm ten przetrwał do 1597 r., kiedy spłonął uderzony piorunem. Nowe zwieńczenie wieży wzniesiono już w formie kopulastej, ponownie z ażurowym przezroczem⁵⁶.

red. Z. Kaczmarczyk, A. Wędzki, Zielona Góra 1970, fig. 56; *idem*, *Rozwój przestrzenny Krosna Odrzańskiego do XV w.*, „Prace Lubuskiego Towarzystwa Naukowego. Komisja Historii” 1970, z. 3; *idem*, *Krosno Odrzańskie, przeszłość i teraźniejszość*, Warszawa-Poznań 1972, fig. 8-12, 18.

⁵² Zob. R. Eysymontt, *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne Dolnego Śląska na tle urbanistyki europejskiej*, Wrocław 2009, s. 350-353.

⁵³ *Katalog map Zarządu Regulacji Rzeki Odry (XVIII-XIX w)*, red. J. Janczak, Warszawa-Lódź 1985; *Szczegółowa Mapa Geologiczna Polski 1 : 50 000*, koord. A. Ber, J. Badura, ark. *Krosno Odrzańskie (536)*, aut. E. Sztromwasser, Warszawa 2003.

⁵⁴ Zob. G. Matthias, *op. cit.*, s. 193.

⁵⁵ Zob. *Die Kunstdenkmäler...*, s. 44.

⁵⁶ Zob. *ibidem*, s. 47.

8. Fragment fig. 1: dominanty zabudowy miasta, interpretowanego jako Krosno Odrzańskie. Zamek książęcy z domem mieszkalnym i dawnym donżonem

⁵⁷ *Patrocinium* kościoła klasztornego pozostaje niepewne. Informacja o wezwaniu św. Krzyża, pojawiająca się w polskojęzycznych opracowaniach, stoi w sprzeczności z zapisem dotyczącym kościoła Franciszkanów; por. E. Wedekind, *Geschichte der Stadt und des Herzogthums Crossen, Crossen 1839*, s. 39; J. Kłoczowski, *Dominikanie polscy na Śląsku w XII-XIV wieku*, Lublin 1956, s. 268, przyp. 5, 309; *Brandenburgisches Klosterbuch. Handbuch der Klöster, Stifte und Kommenden bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts*, Hrsg. H.-D. Heimann [et al.], t. 1, Berlin 2006, s. 369.

⁵⁸ Zob. *Brandenburgisches Klosterbuch...*, s. 374 n.

⁵⁹ Być może chodzi tutaj o to, że bryła klasztoru nie stykała się z blokami innej zabudowy; zob. G. Matthias, *op. cit.*, s. 140

⁶⁰ Zob. *Brandenburgisches Klosterbuch...*, s. 376.

⁶¹ Zob. *ibidem*, s. 369.

⁶² Zob. *Die Kunstdenkmäler...*, s. 33.

⁶³ Zob. G. Matthias, *op. cit.*, s. 207.

⁶⁴ Zob. H. Neuling, *Schlesiens Kirchorte und ihre Kirchlichen Stiftungen bis zum Ausgange des Mittelalters*, Breslau 1902; por. *Brandenburgisches Klosterbuch...*, s. 370.

⁶⁵ Zob. G. Matthias, *op. cit.*, s. 88–89, 95.

⁶⁶ Szpital został spalony przez husytów w 1434 r., a także przez wojska szwedzkie w 1631 roku. Wzniesiono go „od nowa” w 1659 r.; zob. *ibidem*, s. 106, 229.

⁶⁷ Zob. *Die Kunstdenkmäler...*, s. 34, 40.

⁶⁸ Zob. G. Matthias, *op. cit.*, s. 34.

⁶⁹ Zob. *Die Kunstdenkmäler...*, s. 41.

⁷⁰ Zob. *ibidem*, s. 65–66.

⁷¹ Zob. G. Matthias, *op. cit.*, s. 168, 189.

⁷² Historia przekształceń zamku na podstawie: *Die Kunstdenkmäler...*, s. 69–72; D. Nowakowski, *Siedziby książęce i rycerskie księstwa głogowskiego w średniowieczu*, Wrocław 2008, s. 352–358; J. Bork, D. Piotrowska-Kuipers, J. Szymczak, *Crossen | Krosno Odrzańskie*, Berlin 2014, s. II–VI; A. Legendziwicz, *Wyniki badań architektonicznych zamku w Krośnie Odrzańskim*, Krosno Odrzańskie 2017; a także rezultatów niepublikowanych studiów: M. Małachowicz, *Zamek w Krośnie Odrzańskim. Wstępne rozpoznanie historyczno-architektonicz-*

Poza farą w mieście wybudowano również kościół i klasztor Dominikanów⁵⁷. Ufundowany być może jeszcze przed połową XIII w., poświadczony w 1286 r., znajdował się w południowo-wschodniej części miasta⁵⁸. Podczas wielkiego pożaru Krosna w 1482 r. uległ – „jako wolno stojący”⁵⁹ – tylko częściowemu uszkodzeniu, co pośrednio wskazuje także na murowany charakter budowli. W 1539 r., w związku z rozluźnieniem reguł życia zakonnego, majątek konwentu został zsekularyzowany, a popadający w ruinę klasztor najpierw przeznaczono na szpital, a niedługo potem rozebrano w 1544 r., zakładając na jego miejscu plac targowy⁶⁰. Architektura obiektu jest do dziś nieznana, a jego dawną lokalizację podpowiada jedynie nazwa ul. Mnisiej – dawna Mönchen Gasse.

Drugi z krośnieńskich konwentów należał do Franciszkanów, sprowadzonych być może jeszcze przed połową XIII w., poświadczonych źródłowo w 1272 roku⁶¹. Zabudowania klasztorne wraz z kościołami św. Krzyża Jerozolimskiego i św. Michała⁶² zlokalizowane były poza murami miasta, na terenie tzw. Chyży – przedmieścia, zwanego również Rybakami⁶³. Niewiele wiadomo o obiektach zsekularyzowanego w 1540 r. klasztoru. Nie jest pewne, czy kościół przetrwał rozbiorówką części klauzurowej⁶⁴ lub czy służąca mieszkańcom Rybaków kaplica stanowiła nowy obiekt w tym samym miejscu⁶⁵, zniesiony pod budowę kolejnej świątyni w 1612 roku. Kaplicę, noszącą *patrocinium* św. Jerzego, posiadał też szpital usytuowany na przedmieściu, przed Bramą Głogowską. Ufundowany w 1380 r.⁶⁶, pomimo kilkakrotnego niszczenia⁶⁷ przetrwał w pierwotnej lokalizacji aż do XIX wieku⁶⁸. O architekturze budowli wiadomo mało – poza jej niewielkimi rozmiarami i istnieniem kilku ołtarzy wewnątrz. Listę obiektów sakralnych miasta dopełnia kościół św. Andrzeja, położony na wysokim, prawym brzegu Odry. Zgodnie z lokalną tradycją za moment wzniesienia najstarszej świątyni w tym miejscu uznawany jest XI wiek⁶⁹. Kościół, wielokrotnie niszczone i odbudowywany istnieje w tej samej lokalizacji. Do początku XVIII w. zachował kształt średniowieczny⁷⁰, lecz obecna forma obiektu pochodzi z lat 1825–1827.

Rolę dominanty miejskiej spełniał usytuowany pośrodku rynku ratusz. Jeszcze w XV wieku pozostawał obiektem szachulcowym i dopiero po pożarze w początkach XVI w. odbudowano go jako murowany, początkowo bezwieżowy⁷¹. Jeszcze później, w 1562 r., wzniesiono również ratuszową wieżę zwieńczoną krytym miedzią hełmem, ukończonym w latach 1595–1597⁷². Obiekt ów padł ofiarą płomieni w 1631 r., a znany z ikonografii hełm powstał dopiero w 1673 roku. Ostatecznie po pożarze 1708 r. ratusz rozebrano i wzniesiono od nowa w jednej z pierzei rynku.

Poza kościołami i ratuszem w panoramie miasta szczególne miejsce zajmował zamek książęcy⁷³. Obecnie, pozbawiony wieżowych partii i otoczony późniejszą zabudową, w znacznej mierze utracił wcześniejsze znaczenie⁷⁴. Najstarsze partie sięgają pierwszej połowy XIII wieku. Wówczas powstał czworobok murów zamkowych, we-

wnętrz którego wzniesiono następnie od północy skrzydło pałacowe. W pierwszej połowie XIV w. od południa, przy styku z murem miejskim, dodano wieżę, do której w XV w. dostawiono do zachodu odcinek skrzydła wraz z budynkiem bramnym. Kolejne prace związane są już ze schyłkiem XVI wieku. Po 1580 r. przebudowano skrzydło południowe i przedbramie. Później od zewnętrznej strony dawnego muru zamkowego wzniesiono skrzydło wschodnie, a około połowy XVII w. także zachodnie, domykając czworobok wewnętrznego dziedzińca.

Miasto wczesnej nowożytności opasały mury obronne, powstałe jako murowane na miejscu dawniejszych obwałowań ziemnych już w końcu XIII wieku⁷⁵. Pierwotnie posiadały dwie bramy: od południa szlak wiódł przez Bramę Głogowską, od północy zaś, przy podgrodziu Rybaki, znajdowała się Brama Odrzańska. Trzecią, Kamienną, usytuowano od strony wschodniej, przy zamku⁷⁶. W południowo-zachodniej części muru istniały także dwie furty: Strzelecka i Piaskowa. Na podstawie ikonografii niezachowane do dziś bramy można rekonstruować z wysokimi wieżami w linii murów oraz z zespołami przedbrami.

Porównując uzyskany obraz miasta z panoramą „KROSL”, dostrzec można zaskakujące zbieżności. Topografia dobrze oddaje położenie Krosna: wysoka skarpa na pierwszym planie przywodzi na myśl opadające ku rzece krawędzi pradoliny w okolicach Połupina. Wygląd traktu biegnącego wysadzaną drzewami groblą odpowiada drodze nadsypanej w celu ochrony przed wezbraniem, wiodącej także i dziś ku Gubinowi i Zielonej Górze. Wreszcie: wzgórze w tle panoramy – w przeciwieństwie do fantastycznych pejzaży z wielu innych wedut cyklu – są zbieżne z wyglądem morenowej wysoczyzny, zamykającej stromą skarpą dolinę od północy. Choć rozlewiska Odry i Bobru otaczały miasto niemal ze wszystkich stron, ustawienie kościoła parafialnego – z wieżą od lewej – wskazuje, że punkt obserwacyjny znajdował się w przybliżeniu po południowej stronie miasta. Kolejne z obiektów widocznych na weducie można byłoby wówczas przyporządkować następująco:

- a) położona poza murami grupa budowli z niewielką świątynią z sygnaturką odpowiada Przedmieściu Głogowskiemu ze szpitalnym kościołem św. Jerzego;
- b) wysoką, jasną wieżę ze szpiczastym hełmem zidentyfikować należy jako Bramę Głogowską; usytuowana na lewo od niej niższa baszta przypomina natomiast przedbramie w formie znanej z późniejszych planów miasta i częściowo zachowane do dziś⁷⁷;
- c) kolejną budowlę, położoną w głębi i nakrytą wysokim dachem z sygnaturką, stanowi najprawdopodobniej kościół Franciszkanów na Rybakach; choć budowla ta znajdowała się poza murami, na terenie przedmieścia, poprzez złudzenie perspektywiczne i nakładanie planów mogła sprawiać wrażenie usytuowanej wewnątrz;

ne, Krosno Odrzańskie – Wrocław 2017, rkps w zbiorach autora.

⁷⁴ Por. panorama Petzolda z początku XVIII w.: H. Meisner, *op. cit.*, fig. 1.

⁷⁵ Zob. J. Muszyński, *Krosno Odrzańskie, przeszłość...*, s. 60.

⁷⁶ Podczas gdy funkcje Bram Odrzańskiej i Głogowskiej pozostawały niezmiennie powiązane ze starym szlakiem wiodącym przez miasto południkowo, pierwotnego przeznaczenia Bramy Kamiennej nie ustalono jednoznacznie. J. Muszyński (*Rozwój przestrzenny...*, s. 211; *idem*, *Krosno Odrzańskie, przeszłość...*, s. 61) sformułował kilka wykluczających się hipotez na ten temat, warto jednak zauważyć, że ze względu na kilkakrotne zmiany przebiegu koryta rzeki brama ta na przemian otwierała się na wiodący szeroką doliną trakt ku Zielonej Górze lub na nadbrzeże, zatem uznać można prawdziwość wszystkich tych koncepcji – w odniesieniu do różnych okresów.

⁷⁷ Spostrzeżenie to autor zawdzięcza prof. Grzegorzowi Podrucznemu.

⁷⁸ Zob. A. Legendziewicz, *Wyniki badań...*, ryc. 11.

⁷⁹ Zagadnienie to zasługuje na gruntowne i szerokie wyjaśnienie, wykraczające poza syntetyczny charakter niniejszego artykułu, niemniej jednak warto podkreślić, że nieznaną jest pierwotna wysokość rekonstruowanej przez Legendziewicza wieży południowej, tzw. stołpu. Nic nie wiadomo też o skali przekształceń tego obiektu w XV i początkach XVI w. – podczas prac związanych z budową skrzydła południowego. Przekonanie o istnieniu stołpu w pełnej wysokości aż do początku XVIII w. wiąże się z przedstawioną przez tego badacza tezą, jakoby wieża owa zwieńczona była znanym z nowożytnej ikonografii hełmem. W istocie jednak hełm ten wieńczył wzniesioną na miejscu wschodniego przęsta krużganków wieżę schodową, powstałą w trakcie odbudowy po pożarze w 1631 r.; zob. A. Legendziewicz, *Wyniki badań...*, s. 15–16, ryc. 11.

⁸⁰ Orszak opuścił Kraków 18 stycznia 1537 i dotarł do Treuenbrietzen i Beelitz w Brandenburgii 10/11 lutego. Zob. *Reise durch...*, s. LXXXI–LXXXIV.

- d) następna wieżyczka ponad długim, wysokim dachem należeć mogła do ratusza, który do 1562 r. pozostawał bezwieżowy;
- e) zauważalna w dalekiej perspektywie między budynkami „d” i „f” wieża o wysokim szczycie i kalenicowym dachu z narożnymi wieżyczkami należy zapewne do zespołu Bramy Odrzańskiej;
- f) w bliskości obserwatora, przysłonięte basztą murów miejskich, położone są najprawdopodobniej zabudowania klasztoru Dominikanów, wśród których rozróżnić można usytuowany równoleżnikowo kościół z sygnaturką oraz umieszczony względem niego prostopadle budynek, być może skrzydło klasztorne;
- g) masywna sylweta kościoła z węższym, wielobocznym prezbiterium odpowiada kościołowi Mariackiemu; smukłą, ostrosłupową iglicę w pełni wiązać można z poświadczonym źródłowo hełmem wzniesionym po 1482 r.;
- h) zamykająca prawą flankę panoramy grupa bez wątplenia znajduje się w miejscu krośnieńskiego zamku; jej wygląd w pewnym stopniu odbiega od publikowanych prób rekonstrukcji⁷⁸, lecz przy głębszej analizie i redukcji obrazu zamku jedynie do potwierdzonych elementów można stwierdzić, że widoczny na panoramie „KROSL” zespół architektoniczny odpowiada obecnej wiedzy na temat owego obiektu⁷⁹. Przy obecnym stanie badań trudno jednak określić, czy budowla z wieżyczkami to skrzydło południowe lub dawna wieża – stołp, czy może odwrotnie, wiązać ją należy z dawnym pałacem położonym w północnej części założenia zamkowego.

Opisany obraz odpowiada sekwencji miejskich dominant obserwowanych z punktu obserwacyjnego położonego na południowy wschód od miasta. Nie powinna tym samym dziwić nieobecność kościoła św. Andrzeja, zasłoniętego przez wysokie dachy budowli usytuowanych bliżej. Swoistą *licentia poetica* Matthiasa Gerunga jest natomiast sposób oddania przyrody na wszystkich obrazach powstałych podczas podróży. Kierując się z Krakowa przez Wrocław w stronę Berlina, palatyn wraz z orszakiem przekroczył Odrę w Krośnie na przełomie stycznia i lutego 1537⁸⁰, jednakże widoki przedstawiają nie tylko porośnięte trawą łąki i ulistnione drzewa, ale nawet pola w trakcie żniw. Analizując istniejące rozbieżności w stosunku do rzeczywistej topografii i form architektury, należy pamiętać, że malarz szkicował w przy niesprzyjającej aurze i w podróży pośpiechu. Tym bardziej budzi uznanie liczba zanotowanych detali.

W świetle zgromadzonych danych można z przekonaniem stwierdzić, że panorama „KROSL” przedstawia Krosno Odrzańskie. Sporządzona została z bardzo dużą – w stosunku do innych wedut cyklu – wiernością względem rzeczywistej topografii i architektury. Ukazuje niezwykle bogatą formę, jaką miasto posiadało w początkowym okresie swoich dziejów, a jaka miała niedługo ulec znacznemu zubożeniu. Wkrótce po tym, jak uwiecznił je malarz palatyna Ottheinricha, wyburzono obydwa średniowieczne klasztory, a wiele innych obiektów

silnie przekształcono. Tym samym omawiana weduta stanowi jedyne powstałe przed XVII w. źródło ikonograficzne do badań architektury i urbanistyki Krosna. Włączenie jej w zasób ikonografii tego ośrodka – co nietrudno dostrzec już w świetle zaprezentowanego studium – dostarczyć może cennych wskazówek do analiz dziejów tego niezwykłego, choć doświadczonego zmiennymi kolejami losu, miasta.

Słowa kluczowe

Krosno Odrzańskie, Koźle, ikonografia XVI w., Matthias Gerung

Keywords

Krosno Odrzańskie, Koźle, iconography of the 16th century, Matthias Gerung

References

1. [Reisealbum des Pfalzgrafen Ottheinrich], 1536/37, rkps, Universitätsbibliothek w Würzburgu, Handschriftenabteilung, sygn. Delin. VI.
2. *Brandenburgisches Klosterbuch. Handbuch der Klöster, Stifte und Kommenden bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts*, Hrsg. **H.-D. Heimann [et al.]**, t. 1, Berlin 2006.
3. **Gröger Josef**, *Klöster und Kapellen in der Stadt und ehemaligen Festung Cosel. Eine historische Studie*, Görlitz 2004.
4. *Kędzierzyn-Koźle. Monografia miasta*, red. **E. Nycz, S. Senft**, Opole 2001.
5. *Die Kunstdenkmäler der Provinz Brandenburg*, t. 6, cz. 6: *Die Kunstdenkmäler des Kreises Crossen*, bearb. W. Jung [et al.], Berlin 1921.
6. **Matthias Gustav**, *Chronica der Stadt und des ehemaligen Herzogthums Crossen*, Crossen 1853.
7. **Muszyński Jan**, *Krosno Odrzańskie, przeszłość i teraźniejszość*, Warszawa–Poznań 1972.
8. **Podruczny Grzegorz**, *Król i jego twierdze. Fryderyk Wielki i pruskie fortyfikacje stałe w latach 1740–1786*, Oświęcim 2013.
9. *Die Reisebilder Pfalzgraf Ottheinrichs aus den Jahren 1536/37, von seinem Ritt von Neuburg a.d. Donau über Prag nach Krakau und zurück über Breslau, Berlin, Wittenberg und Leipzig nach Neuburg*, t. 1: *Kommentarband*, Hrsg. **A. Marsch, J. Biller, F. D. Jacob**, Weissenhorn 2001.
10. **Weltzel Augustin**, *Geschichte der Stadt, Herrschaft und ehemaligen Festung Cosel*, Cosel 1888.

Zygmunt Łuniewicz, PhD, zygmunt.luniewicz@pwr.edu.pl, ORCID: 0000-0003-2461-3031

Employee of the Faculty of Architecture at the Wrocław University of Science and Technology. He specializes in the history of architecture with particular emphasis on tower cupolaed spires, retrospective tendencies, oriental motifs and the content of architectural works in the early modern period. Author of articles concerning cupolaed spires, problems of tower conservation and interpretation of iconography.

Summary

ZYGMUNT LUNIEWICZ (Wrocław University of Science and Technology) / Kozle or Krosno? Re-identification of the veduta of Krosł from a cycle of travel paintings by Count Palatine Ottheinrich

The painting signed as “KROSL”, created during the journey of the Rhenish Palatine Otto Wittelsbach, has been interpreted in the literature so far as the earliest, but not very reliable representation of Kozle in Upper Silesia. The analysis of the details of the veduta allows us to reject this view. Both the forms of the buildings and their location, as well as the topography of the Kozle area do not match the discussed panorama. A comparison of the painting with Krosno Odrzanskie showed a different result. The landforms, the course of rivers, the forms of buildings and their mutual arrangement correspond with the shape of the town that emerges from the analysis of available sources, iconography and their studies. The conclusion from the presented analysis is a reinterpretation of the veduta as a reliable and detailed depiction of Krosno Odrzanskie in the shape it had around 1537.